

להחזיר לאל את פניו

על: יאיר לורברבוים, צלם אלהים: הלכה ואגדה, שוקן, ירושלים ותל-אביב

תשס"ד.¹

מאת יהודה ליבס

יאיר לורברבוים עשה בספרו דבר גדול. כאן לומדים אנו הרבה על חשיבותו ההלכתית של גוף האדם, בהיותו צלם אלהים. רבים מאתנו אף לומדים כאן לראשונה את מה שבעיני חז"ל מובן מאיליו, שגם לאלהים יש דמות מעין דמותו של אדם, או ביתר דיוק, שהאדם נברא בצלם אלהים.

אמת זו, העולה מכל המקראות (למעט, אולי, דברי נביא הנחמה שבסוף ספר ישעיהו) ומן המדרשות והתלמודים והקבלה, חייבת בכל זאת הסבר. ראשית, מפני שהיא נגזלה בזרוע על ידי חכמים וחוקרים אפולוגטיקאים, שחשבו בטעות שבמחיקת פני האלהות מטיבים הם עם דימוי היהדות, וגם עוזרים לרמב"ם; גם על כך לומדים אנו הרבה בספרו של לורברבוים, המתאר בפירוט את תולדות המחקר המגמתי האנטי-אנתרופומורפיסטי. הטעם השני המצריך הסבר לאותה אמת, פנימי הוא יותר וקשור לטבען הדיאלקטי של פני האל.

פנים אלה, אומנם בדרך כלל אי אפשר לראותן. אפילו המלאכים אינם יודעים איה מקום כבודו, לפי הנוסח המפורסם בקדושת מוסף. אף ברגעים הנדירים של התגלות הפנים יש להישמר מהסתכלות בהן, שהבטה בפני האל גוררת מוות. אפילו ראיית מלאך (שגם הוא נקרא לעתים בשם "אלהים"), כרוכה בסכנה, הראויה לציון בגאווה או בחשש, כפי שמצינו בדברי יעקב (בראשית לב, ל): "כי ראיתי אלהים פנים אל פנים ותנצל נפשי", ובדברי מנוח (שופטים יג, כב): "מות נמות כי אלהים ראינו".

אך ודאי שאין להסיק מכאן שפני האל אינן במציאות ושהאל משולל מצלם ומדמות. איפכא מסתברא: אילו לאלוה לא היו פנים, לא היה צורך

¹ הרצאה שנישאה בערב על ספר זה, במכון ון-ליר בירושלים, אור לכג כסלו תשס"ה.

להזהיר מפני הסתכלות בפניו (אז גם לא היתה משמעות אמיתית לעצם ביטוי זה: "הסתכלות בפני האל") ולא היתה בכך כל סכנה. הראייה אסורה דווקא מפני שהיא אפשרית, כי כך יש בה פגיעה בכבוד האל, כפי שאפשר ללמוד מדוגמאות קרובות יותר: גם השולטן הטורקי ישב בישיבות הקבינט מאחורי מסך כרואה ואינו נראה,² שהרי, כפי שניסחו זאת חז"ל (ברכות, נח ע"א), "מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא", מלכות הארץ דומה למלכות הרקיע.

ניסיון החיקוי של פני האלהים בעשיית פסל או תמונה חמור אף מן ההבטה בפניו. זה כידוע החטא הכבד שבכל החטאים, חטא עבודה זרה. אך גם עוקצו של חטא זה ניטל היה לו ניטלה דמותה של האלהות, כי מה רע בסמל מוחשי להמחשת רעיון מופשט. הרציונאל שמאחורי איסור הפסלים הוא דווקא היות האל "כמראה דמות אדם", אם לנקוט את לשון הנביא יחזקאל (א, כו). כך אפשר ללמוד גם מדברי חז"ל (ע"ז מג ע"ב):

תניא כל הפרצופות מותרין חוץ מפרצוף אדם אמר רב יהודה בריה דרב יהושע מפרקיה דרבי יהושע שמיע לי (תרגום: למדתי בשיעורו של ר' יהושע) "לא תעשון אתי" (שמות כ, כ. והמשך "אלהי כסף ואלהי זהב") = לא תעשון אותי.

עשיית פרצוף אדם היא אפוא בעיני חז"ל עשיית פרצוף האל. הדבר מובע כאן בדרך אגב, כמובן מאיליו, בלי צורך בהדגשה ולא בהתנצלות, ובלי מי שיחלוק על כך. זהות זו שבין הפרצופים דווקא היא העומדת לדעת חכמים ביסוד איסור עשיית הפרצוף.

מאידך גיסא, אם לאל פרצוף אדם, אפשר להבין גם את הדחף לעבודת פסלים. יש אפוא גם צדק בטענה שמאמונה באל אנתרופומורפי משתלשל יצר עבודה זרה. אך אין בכך כדי לשלול את תקפותה ומעמדה הדתי של אמונה כזו. אדרבא, יש להסיק מכאן שיצר עבודה זרה, שמקורו כה גבוה, אינו רק עניין שלילי. עבודה זרה אומנם חטא חמור היא, אך יצר עבודה זרה

² כך נהג השולטן גם במעמד התאסלמות שבתי צבי. ראה גרשם שלום, שבתי צבי, עם עובד תשי"ז, עמ' 568-569.

הוא מרכיב חשוב של החיים הדתיים. זאת היתה אכן דעת חז"ל כפי שאפשר ללמוד מן התלמוד (יומא, סט ע"ב), ואני מצטט בתרגום עברי:

"ויצעקו אל ה' אלהים בקול גדול".³ מה אמרו? אמר רב או ר' יוחנן: "אוי אוי! הרי זהו⁴ שהחריב את המקדש ושרף את היכל והרג את כל הצדיקים, והגלה את ישראל מארצם, ועדיין מרקד בינינו. אם לא נתתו לנו אלא כדי לקבל בו שכר, לא אותם מבקשים אנחנו ולא את שכרו מבקשים אנחנו". נפלה פתקה מן הרקיע שהיה כתוב בה "אמת". אמר ר' חנינא: למד מכך שחותמו של הקב"ה "אמת".⁶ ישבו בתענית שלושה ימים ושלושה לילות. מסרוהו בידיהם.⁷ יצא ובא⁸ כגור אריה מבית קודשי הקודשים. אמר להם נביא לישראל זהו יצר עבודה זרה, שנאמר (זכריה ה, ח) "ויאמר זאת הרשעה" ... אמרו: "הואיל ועת רצון היא, נבקש רחמים על יצר של עבירה".⁹ ביקשו רחמים ונמסר בידיהם. אמר להם:¹⁰ "שימו לב, אם תהרגו את זה, יכלה העולם". אסרוהו שלושה ימים, וביקשו ביצה בת יום בכל ארץ ישראל, ולא נמצאה.¹¹ אמרו: "איך נעשה? נהרגהו? - יכלה העולם; נבקש רחמים באופן חלקי? - חלק ברקיע לא נותנים". כחלו את עיניו ועזבוהו. והועילו שאיננו מגרה אדם בקרובותיו.

חטא העריות חמור הוא ביותר, אך יצר העריות, אָרוס, הוא יסוד עולם, ואף יסוד הדת והמיתוס, וכך אכן גם יצר עבודה זרה. זאת אפשר ללמוד מקטע זה לא רק על דרך אנלוגיה בין שני היצרים, אלא גם לפי תיאורו של יצר עבודה זרה גופו. יצר זה מתואר כאן כאריה שמשכנו היה בבית המקדש

³ נוסח אחר של נחמיה ט, ד.

⁴ במקור: 'בייא'. זו מלה יוונית שפירושה אלימות, ומשמשת בתלמוד כמו שמשמשת ביידיש המלה 'געוואלד', שבגרמנית פירושה אלימות.

⁵ הכוונה ליצר.

⁶ כלומר: הקב"ה נתן את חותמו לחכמים שיחתמו כפי שירצו, כפי שעשה אחשוורוש, לפי אסתר ח, ב.

⁷ כלומר מסרו מן השמים את גורלו של יצר הרע בידי החכמים.

⁸ נושא הפעלים הוא היצר.

⁹ כלומר גם על היצר המיני.

¹⁰ האומר הוא כנראה שוב זכריה הנביא.

¹¹ כי בטל יצר ההולדה.

בקודש הקודשים, עד שהוציאוהו משם בימי זכריה, בתחילת ימי בית שני. מי שָׁכַן במקומו בימי בית שני לא נאמר כאן, אך בכל זאת אפשר לדעת: - כלב.

זאת אומר אני על סמך מקום אחר באותה מסכת בתלמוד (יומא, כא ע"ב). שם מוזכרים כמה וכמה דברים שבהם נשתנה לרעה בית שני מבית ראשון, ואחד מהם: בבית ראשון רבצה האש על המזבח בצורת אריה, ובבית שני בצורת כלב. קשה שלא להסמיך זה לזה את שני המקומות התלמודיים, ששניהם מדברים על אריה של אש ששכן בקודש הקודשים בבית ראשון, ובימי בית שני לא היה שם עוד.

חכמי בית שני ויתרו על יצר עבודה זרה, ושילמו מחיר יקר – פני הדור כפני הכלב.¹² מקדש ראשון נחרב, לפי דעת חז"ל (יומא, ט ע"ב), מחמת שלוש העברות החמורות ביותר: עבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים. אותם שגדולים היו ברוחם, גם עבירותיהם גדולות. בימי בית שני, ביום הקטנות, חרב הבית בגלל שנאת חינום, כלומר בשל פוליטיקה מפלגתית.

אם כה גדול הוא יצר עבודה זרה, מדוע אפוא אסור לעשות פסל בדמות האל? הסיבה לכך מפורשת בכתוב (דברים ד, יא-טז):

ותקרבו ותעמדון תחת ההר וההר בער באש עד לב השמים חשך ענן וערפל. וידבר יהוה אליכם מתוך האש קול דברים אתם שִׁמְעִים ותמונה אינכם רֹאִים זולתי קול... ונשמרתם מאד לנפשתיכם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר יהוה אליכם בחרב מתוך האש. פן תשחֶתוּן ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל תבנית זכר או נקבה.

בפעם היחידה שבה נגלה האל אל העם לא ראו הם את פניו, כי נסתר מאחורי ענן וערפל, כפי שנזכר כאן ותואר בפירוט במעמד הר סיני, ולפיכך אין ביכולתם להכיר את פניו כדי להעתיקם לתמונה. כל תמונה תהיה תמונת אחר ולא תמונת האל.

¹² ראה משנה סוטה ט, טו.

אפשר להשיב ולומר, שמאחר שהאדם נברא בצלם אלהים, אפשר לחזור ולצייר אלהים בצלמו של אדם. לדעתי אסור הדבר מפני שכך נותנים לאל דמות אחת, שהיא תמיד קצת בנאלית, וקובעים אותו באופן מסוים, "תבנית זכר או נקבה", וכו'. כל קביעה כזאת אסורה היא. היקבע אדם אלהים?¹³ צלם אלהים חייב לכלול את כל פרצופי האדם. לא כמידת בשר ודם מידתו של הקב"ה, שהרי, כפי שאמרו חז"ל במשנה (סנהדרין ד, ה): אדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד וכולן דומין זה לזה, ומלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון ואין אחד מהן דומה לחברו, לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר: בשבילי נברא העולם.

חותמו של אדם הראשון הוא צלם אלהים. זה אומנם משותף הוא לכל פרט ופרט, אך במקרה זה השיתוף הוא לא רק בדמיון אלא גם בשונות, כי השונות האינדיבידואלית של כל פרט היא המעידה על יחוד האל ואחדותו. צלם אלהים כולל בחובו את כל הצלמים האינדיווידואליים, או, אם לנקוט בלשון המקובלים, האל הוא התמונה הכוללת את כל התמונות, ובלשון הזוהר - דיוקנא דכליל כל דיוקנאין.¹⁴ ניסוח קבלי זה אינו אלא פיתוח של המוטיב המצוי בדברי חז"ל דלעיל. המקובלים למדו מכאן גם להסמיך את חכמת הפרצוף של מטה, פיזיוגנומיה בלעז, לחכמת הכרת הפרצופים האלוהיים, שהיא עיקר תורת הקבלה. דומני שגם לכך יש יסוד כבר בדברי חז"ל, שאמרו (ברכות, נח ע"א): "הרואה אוכלוסי ישראל אומר ברוך חכם הרזים שאין דעתם דומה זה לזה ואין פרצופיהן דומים".¹⁵

עם זאת, כפי שאין לקבוע לאל פרצוף מסוים, כך אין גם לקבוע שאין לו דמות כלל. זאת קביעה וגם זאת קביעה. גם ההפשטה, המכפיפה את האל לשיקולים פילוסופיים שמקורם בשכל האנושי, יש בה מעין הגשמה ועבודה זרה, כי גם כאן קובע אדם אלהים. יתר על כן, שתי דרכי הקביעה אף

¹³ ראה מלאכי ג, ח.

¹⁴ זוהר ח"ג, רמא ע"ב. וראה יהודה ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז, עמ' 50-51.

¹⁵ על כך מרחיב אני במאמר על חכמת הפרצוף הקבלית שעומד לראות אור בכתב העת 'פעמים'.

קרובות הן זו לזו. כך אפשר ללמוד מדמותו של מנשה מלך יהודה, גדול עובדי עבודה זרה, כפי שנצטיירה אצל חז"ל. מחד גיסא, מלך זה הכניס להיכל צלמים מכוערים במיוחד (סנהדרין, קג ע"ב), ומצד שני הקים הוא מעין אינקוויזיציה שמטרתה לשמור על תורת משה, כפי שנתפסה בעיניו, בטהרתה האנטי-אנתרופומורפיסטית (אינקוויזיציה כזאת, בערבית מְחַנָּה, בתקופה אחרת ובדת אחרת, כונן גם החליף העבאסי אלמאמון).¹⁶

לפי התיאור בתלמוד (יבמות, מט ע"ב), מנשה העמיד למשפט את ישעיהו הנביא והוציאו להורג. התלמוד מציין שלושה דברים שאמר ישעיהו, ולדעת מנשה עומדים הם בסתירה לתורתו התמימה של משה. אחד מאלה הוא נבואתו המפורסמת של ישעיהו (ו, א) "ואראה את ה'", ובגללה הרגו מנשה, שמצא שהיא סותרת את הנאמר בתורת משה (שמות לג, כ) "כי לא יראני האדם וחי".

דרך אגב, ייתכן שמאחורי מנשה מסתתרת כאן דמותו של הקיסר יוליאנוס "הכופר", שחיבר גם הוא בין שני קצוות אלו. מצד אחד החזיר הוא את הפולחן הפגאני, פולחן האלים היווניים ופסיליהם, ומצד שני נקט בקו פילוסופי קיצוני, השולל כל מיתוס ואנתרופומורפיזם. למרבה התמה, בספרו "נגד הגליליים" מאשים יוליאנוס את היהדות והנצרות בהחזקה במיתוס, וטוען שדווקא הדת היוונית הפגאנית חפה ממנו לחלוטין.¹⁷

באשר לסתירה שמציין מנשה בין דברי ישעיהו "ואראה את ה'" לבין תורת משה "כי לא יראני האדם וחי", התלמוד מצדו מיישב זאת באומר, ששאר נביאים וישעיהו ביניהם הסתכלו באל באספקלריה שאינה מאירה, ומשה הסתכל באספקלריה המאירה. רש"י מפרש זאת במלים אלו: "נסתכל באספקלריא שאין מאירה - וכסבורים לראות ולא ראו, ומשה נסתכל באספקלריא המאירה וידע שלא ראהו בפניו".

"לא ראהו בפניו" פירושו ראהו מאחור. ולא מפני שהאל חלילה מחוסר פנים. איפכא מסתברא. דווקא מפני קרבת פניו, דאג האל להרחיקן

¹⁶ ראה חוה לצרוס-יפה, פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, רשפים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 90.
¹⁷ ראה יוחנן לוי, עולמות נפגשים, ביאליק, ירושלים תש"ך, עמ' 240-242.

ממשה, וכפי שתואר זאת בעצמו בפירוט חד-משמעי, באותם פסוקים שמהם הוציא את מנשה את המלים דלעיל "כי לא יראני האדם וחי" (שמות לג, כ- כג):

ויאמר לא תוכל לראות את פני כי לא יראני האדם וְחַי. ויאמר ה' הנה מקום אתי ונצבת על הצור. והיה בעבר כבדי ושמתוך בנקרת הצור ושכתי כפי עליך עד עברי. והסרת את כפי וראית את אחרי ופני לא יראו:

ההבדל שבין ראיית פנים וראיית אחר מוסבר היטב ב"משנה תורה" לרמב"ם (הלכות יסודי התורה א, י). לדבריו ראיית פנים דומה ל"ידיעת אחד מן האנשים שראה פניו ונחקקה צורתו בלבו שנמצא אותו האיש נפרד בדעתו משאר האנשים"; לעומת זאת, ראיית אחר עניינה: "שנפרד הקב"ה בדעתו משאר הנמצאים כמו שייפרד אחד מן האנשים, שראה אחריו והשיג כל גופו ומלבושו בדעתו משאר גופי האנשים".

משה ראה אפוא בבירור, באספקלריה המאירה, שאינו רואה פרצוף מסוים, אך רואה הוא צורת ראש, שאין ספק שיש לו, מצידו הבלתי נראה, גם פרצוף. בהכרה זו עצמה יש גם משהו מראיית פנים, כפי שאפשר ללמוד מהמשך דברי הרמב"ם (הלכות יסודי התורה ז, ו), כשהוא חוזר ומתאר את מעלת נבואת משה, ומייחס לו גם ראיית תמונת ה', ודיבור פנים אל פנים.

ראייה זו אין אומנם להבינה כפשוטה. במורה נבוכים (א, כא; לח)

קובע הרמב"ם שראיית אחר משמעה האמיתי הוא ידיעת פעולות האל, כלומר חוקי הטבע. רבנו משה בן מימון, שנלחם במיתוס הבנאלי הקובע אלהים, נקט במלחמה זו בטקטיקה הרפואית שהיציע בחיבורו "שמונה פרקים", שלפיה כדי לרפא קיצוניות אחת יש לפנות לקצה המנוגד, וניסה לחולל ביהדות מהפיכה אנטי-מיתית טוטאלית. הוא עצמו יכול היה לראות את אלהי ישראל גם באמצעות תורת הפיזיקה, ולחוש במציאות פניו גם אם אין בהן דמות הגוף. אך רבים מתלמידיו אחריו, שהלכו אחרי לשונו ולא אחרי רוחו, הצליחו יותר מדי, ואצלם הפכה האלהות למושג מופשט גרידא, בלי כל נוכחות של פנים. לעתים ויתרו הם בכך לא רק על המיתוס היהודי

אלא גם על עצם הייחוד של דת ישראל ושל עם ישראל, ועשו בקלות את דרכם החוצה, לעבר התבוללות והמרת דת.

בסכנה כזו חשו המקובלים, שטרחו לחדש את המיתוס, להושיב יוצר על מכוננו, ולהחזיר לאל את פניו. לדעת הזוהר¹⁸ רק השדים אינם דבקים בגוף הקדוש, הוא גופו של האל, ובכך מוציאים הם את עצמם מכלל אדם (גם "אדם" משמש בזוהר ככינוי לאלהים).¹⁹ דומה שבין שדים אלה אפשר למנות גם בני אדם. כך טוען הזוהר בנוגע לאותם הנמנעים מפרייה ורבייה ובכך ממעטים את דמות האל, אך אפשר שיש כאן גם רמז אירוני כלפי הפילוסופים, אותם שכופרים בעצם מציאותה של אותה דמות.

הקבלה, כפי שאפשר להסיק כבר משמה, איננה חידוש גמור, אלא, בעיקרה, גיבוש מושגי וצורני של מיתוסים עתיקים. דעה זו התחזקה עתה הודות לספרו של לורברבוים. דוגמה מובהקת לכך תמצא ברעיון דלעיל, בדבר דמותו של האל שנתקנת ונשלמת באמצעות בני האדם הפרים ורבים. עניין זה ידוע היה ומוכר מן הספרות הקבלית, וביותר באמצעות מחקריה של ד"ר אסי פרבר, שהרצתה על כך לפני למעלה מעשרים שנה. אך עתה אפשר לומר בביטחון, מה שחלקנו חשנו בעבר רק מבעד לאספקלריה שאינה מאירה, ששורשי העניין נטועים עמוק בעולם היהודי העתיק, והקבלה רק ביססה וניסחה זאת באופן עיוני, כפרט בתמונת עולם כוללת.

יתר על כן. לפי לורברבוים אין מדובר במוטיב מדרשי-תיאורטי בלבד, אלא בתורה שמצויה ברקען של הלכות תלמודיות חשובות. מכאן אפשר ללמוד גם משהו על טבע ההלכה, הקשורה, כפי שמסתבר עתה ביתר שאת, בקשר אמיץ לתורת האלהות. ספרו של לורברבוים גם פותח את הדרך למחקרים נוספים בכיוונים שהתווה, ודוגמה לכך כבר הובאה לעיל, בדברים אודות שורשיה החז"ליים של חכמת הפרצוף הקבלית. ספר זה מרים אפוא תרומה אמיתית להבנת דת ישראל, ועל כך ראוי יאיר לורברבוים לשבח ולתודה רבה.

¹⁸ ח"ג, קמג ע"ב, ועוד. וראה פרקים במילון ספר הזוהר, שם, עמ' 188, 234-235.
¹⁹ בפרקים במילון ספר הזוהר צוינו מאות צירופים, שבהם המלים 'גוף' ו'אדם' מכוונים לאלהות.